

ARSA. F. 109. C. 31, 32, 37.

Kan G. Istoriya Kazakhstana [History of Kazakhstan]. – Almaty: «Almatykitap», 2011. – 223 p. [in Russian]

Memory of 87-year-old Oteuliyeva Kanziba, a resident of the village of Geologist, a labor veteran. [in Kazakh]

Nagymuly Sh. Batys olke tarihyryn tagylymdy betteri [Educational pages of the history of the Western region]. – Aqtobe «Habar- servis» baspasy, 2018. – 151 p. [in Kazakh]

Shurin H. V skvoz' buryu [In through the storm]. – Alma-Ata: «Kazizdat», 1960. – 111 p. [in Russian]

Toqayev Q.K. Tәuelsizdik bizge bәrinen qymbat. [Independence is dear to us] // Egemen Qazaqstan. January 5, 2021. [in Kazakh]

ХҒТАР 03.20.00

КЕҢЕС БИЛІГІНІҢ ҚАЗАҚ АУЫЛДАРЫН ЖОЮ САЯСАТЫ

Сәрсембин Үмбетқан Қуандықұлы^{1*}

¹Философия ғылымдарының кандидаты, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің кафедра меңгерушісі. Қазақстан, Ақтөбе қ. E-mail: sarsembin82@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0004-1478-3824>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада кеңес өкіметінің қазақ ауылдарын жою саясаты архив құжаттар негізінде зерделенеді. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архивінің құжаттары негізінде большевиктер қазақ ауылдарын рухани орталықтар деп танып, елге, ауылдарға рухани тірек болып отырған байлар мен діни адамдардың рөлін жойып жіберудің неше түрлі амалдарын біртіндеп енгізе бастағандығы дәлелденеді. Қазақ ауылдары тек қана мал шаруашылығын жүргізу тәртібінен тұрмады. Қазақ ауылы рухани дамудың ұясы болды. Ауылдардың жанында үлкен орталыққа айналған мешіт, медресе, халыққа қорған болған тұлғалар жерленген қорымдар болғандығы белгілі. Кеңес өкіметі дінге, ділге, шаруашылыққа, мәдениетке алапат шабуыл жасады. Мақалада кеңестер билігі тарапынан мешіттерді тіркету, діни қоғам ретінде қайта құру, үкіметке арнайы салық төлеу міндеттелгендігі, құдайға құлшылық ететін адамдардың әлеуметтік мәртебесі белгіленіп, ауылдарда кеңес үкіметіне тіркелген мешіттерде Құдайға деген құлшылығы үшін салық төлейтін адамдардың саны 20 адамнан кем болмауы және олардың ішінде әлеуметтік мәртебесі бай, жан-жақтан білім алған, бұрын елге қызмет еткен адамдардың болмауы керектігі қатаң түрде қадағаланғандығы деректермен дәйектеледі. Ірі байлар отырған қазақ ауылдарының мал-мүлкін тәркілеуде коммунист жасақтары құрылып, олардың қолына қару берілгендігі, қазақ қоғамындағы байлар институтын түп тамырымен жою саясатының құрығына байдың төңірегіндегі қарапайым адамдар да іліккендігі, ауылдарды жою саясатының түбі ашаршылыққа әкелгендігі зерделенеді.

Түйін сөздер: саяси қуғын-сүргін, қазақ ауылы, ұлттық сана, тәркілеу, шаруашылық, мешіт, медресе және т.б.

МРНТИ 03.20.00

ПОЛИТИКА СОВЕТСКИХ ВЛАСТЕЙ ПО УНИЧТОЖЕНИЮ КАЗАХСКИХ АУЛОВ

Сәрсембин Үмбетқан Қуандықұлы^{1*}

¹Кандидат философских наук, заведующий кафедрой Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова. Казахстан, г. Актөбе. E-mail: sarsembin82@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0004-1478-3824>

* Автор-корреспондент

Аннотация. В статье исследуется политика советской власти по уничтожению казахских аулов на основе архивных документов. На основании документов Актюбинского областного государственного архива доказано, что большевики признали казахские аулы духовными центрами и постепенно начали внедрять различные приемы, чтобы разрушить роль баев и мулл, которые являлись духовной опорой страны, аулов. Отмечается, что казахские аулы не состояли исключительно из порядка ведения животноводства, рядом с аулами находились мечети, медресе, могильники, где были захоронены курганы. Религиозные и богатые люди в деревне подвергались политическим репрессиям. Советская власть зарегистрировала мечети, реорганизовала их в религиозное общество, обязала платить специальные налоги правительству и устанавливала социальный статус верующих людей. В селах строго соблюдалось, чтобы в мечетях, зарегистрированных в советском правительстве, должно было быть не менее 20 человек и не должно быть среди них людей с богатым социальным статусом и всесторонне образованных, ранее служивших стране людей. Изучается также создание коммунистических отрядов по конфискации скота в казахских селах, где находились крупные баи, которых обеспечивали оружием, а так же политика искоренения института баев и простых людей, находившихся вокруг баев в казахском обществе, что и привело к голоду.

Ключевые слова: политические репрессии, ауыл, национальное сознание, конфискация, хозяйство, мечеть, медресе и др.

IRSTI 03.20.00

THE POLICY OF THE SOVIET AUTHORITIES TO DESTROY KAZAKH VILLAGES

Sarsembin Umbetkan Kuandykuly^{1*}

¹Candidate of philosophical Sciences, head of the Department of K. Zhubanov Aktobe Regional University. Kazakhstan, Aktobe E-mail: sarsembin82@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0004-1478-3824>

*Corresponding author

Abstract. The article examines the policy of the Soviet government on the destruction of Kazakh villages on the basis of archival documents. Based on the documents of the Aktobe regional State Archive, it is proved that the Bolsheviks gradually began to introduce various techniques to recognize Kazakh villages as spiritual centers and destroy the role of rich and religious people who are the spiritual support of the country, villages. It is noted that Kazakh villages did not consist exclusively of the order of animal husbandry, there were mosques, madrassas, burial grounds near the villages, where mounds were buried. In addition, the authorities of the Soviets are obliged to register mosques, transform them into a religious society, pay special taxes to the government, establish the social status of worshipers, and in villages registered with the Soviet government, the number of persons paying taxes for worship in mosques is not less than 20 people and of them rich social status, comprehensive education, served the country. It is being studied whether the created

Key words: political repression, auyl, national consciousness, confiscation, economy, mosque, madrasah, etc.

Kіріспе. Кеңес үкіметінің қазақ қоғамының ішкі құрылысын өзгертуге бағытталған саясаты ең алдымен қазақ ауылдарын жоюдан басталғандығы тарихтан белгілі. Ауыл - ұлттың ұясы. Ауылдарды жою шаралары бірнеше бағытта, түрлі сатыда жүргізілді. 1923 жылдары қазақ қоғамындағы діннің қызметін шектеуге қатысты үкімет қаулылары жариялана бастаса, 1925 жылы ауылдарды қайта қарап, ауылдық кеңестерді, жаңадан жұмысшы поселкелерін құрып қазақ ауылдарын соларға көшіру жұмыстарына қатысты жоғарыдан тапсырмалар түсе бастаған. Байыппен қараған адам бұның ар жағында үлкен саясат тұрғанын көреді. Қазақ даналығында «ауыл ел бесігі» - деп түсінік бар. Ауыл тарихи мағынаға ие ұғым. Осыны түсінген кеңестік билік жергілікті ұлт көп шоғырланған аймақтардағы қазақ ауылдарын жою, өзгерту жұмыстарына ерекше мән берген.

Қазақ ауылдары ғасырлар бойы ұлттың болмысы мен мәдениетінің рухани кіндігіне айналып отырғаны белгілі. Қазақтың тұрмыс-тіршілігі әуелі мал шаруашылығына тәуелді. Әлихан Бөкейханов айтқандай жер малды, мал қазақты асырайды. Өмір сүру атамекен

жағдайына тәуелді болғандықтан ұлттың барлық құндылықтары алдыменен оның кеңістігін, байлығын дұрыс игеруге бағытталып (қызмет етіп) отырған.

Кеңес билігі құрылғаннан кейін ұлттың болмысы мен мәдениетін өзгерту мақсатында саясат жүргізді. Әсіресе, дәстүрлі шаруашылықты түп тамырымен жоюға бағытталған кеңестік реформалар орны толмас қайғы – қасіретке әкелді. Серіктестіктер, артель, кооперация құрудың арғы жағында елдің болмысының тұтастығы мен рухани тереңдігін сақтап тұрған тұлғалар институтын әлсірету, яғни қазақ байларын түгелдей жою саясаты көзделді. Сол кездегі қазақ қоғамындағы елге жаны ашитын, іскер адамдарды жаппай қудалау, репрессияға ұшыратудың салдарынан ең соңында ұлттың өзі де жойыла жаздағандығы тарихтан белгілі. Ұлттың шаруашылығы – мемлекеттің негізгі тірегі, темір қазығы. Шаруашылық, елде бірлік, іскер адамдар болмаса мемлекет, қоғам қожырап, түбі жойылып кетеді. Елдің мәдениеті мен шаруашылығы бірі-бірімен тығыз байланысты. Шаруашылық ғасырлар бойы ұлттық тәжірибенің негізінде жетіліп отыратын дүние. Ұлттық тәжірибе деп ұлттың интеллектуалдық мүмкіндіктерін, соның негізінде қалыптастып отырған іскер адамдардың жасаған иігіліктерін айтамыз. Ұлт шаруашылығының жүгізілу тәртібі, әсіресе оның тәжірибелері ең алдымен атамекен жағдайына байланысты. Қазақ даласы мал шаруашылығына қолайлы болғандықтан көшпелі тұрмыстағы шаруашылықты жетілдірудің тәсілдері көне заманнан – ақ берік қалыптасқан. Қазақ хандығына дейінгі мәдениетімізде де көшпелі шаруашылықты жүргізу тәртібі сақталып отырған еді. Сондықтан да, қазақтың көшпелі негіздегі мал шаруашылығындағы тәртіп пен тәжірибе ғасырлар қойнауынан тамырын тереңге жіберіп, ұрпақтан – ұрпаққа ауысып отырған. Ал, байлар кешегі аумалы – төкпелі кезеңдерде халықтың осы бір тәжірибесін сақтап, сол арқылы қазақ қоғамының болашағына қызмет етіп отырған адамдар болатын-ды.

Патша билігі тұсында қазақ қоғамы өзінің негізгі дәстүрлі институттарынан қол үзгенімен, байлар мен діни адамдар қолдан келгенше халық шаруашылығын сақтау үшін күресіп отырды. Қазақтың ең соңғы ханы Кенесарыдан кейін де іштей болса да, яғни шаруашылықты сақтап, ұлт болашағы үшін күресу жойылған жоқ. Патша билігі қазақ даласындағы стратегиялық маңызы бар жерлерге бекіністер салып, әскерін мықтап бекітіп алған тұста, қазақтың ел басқарған адамдары елдің тұтастығын сақтау мақсатында халықты айналасына шоғырландырып отырған. Қазақ қоғамының ішкі құрылымын өзгертпеу үшін патша билігіне қарасты болыс, сот секілді қызметтерге барынша араласуға мәжбүр болды. Сөйтіп, бар мүмкіндіктерінше қазақ қоғамындағы шаруашылық пен діннің қызметін сақтап отырды. Патша билігі қазақ қоғамын белгілі бір тәртіппен ұстауда арнайы дін қызметкерлерін тағайындап, жер-жерлерге жіберіп отырса, ал қазақ байлары осы саясатқа қарсы тұра алатын мешіт, медреселерді сақтап қалды. Сөйтіп, көптеген діни адамдардың, алаш зиялыларының қалыптасуына әсер еткен. Олардың қазақ балаларын оқытып, елдің рухани орталықтарына айналған ауылдардағы мешіт, медреселердің қызметін дұрыс пайдалану арқылы ұлттың дінімен қатар, мәдениеті мен тілінің де сақталуына ықпал еткендігі байқалады. Егер, сол кездегі қазақтың байлары осындай қызмет жасамаса, алаш зиялылары қалыптаспаған болар еді. Осының бәрін зерделеп үлгерген қызылдар билігі қазақ қоғамының тірегі болған байларды түп-тамырымен жою үшін бар күшін салды.

Методология. Мақалада тарих, философия ғылымдарында қолданылатын ғылыми зерттеу әдістері қолданылды. Тарихшылық, объективтілік, салыстырмалы талдау, жүйелеу, талдау әдістері қолданылды. Мақаланың дерек көзі-архив құжаттары.

Талқылау. Кеңестік тоталитарлық қоғам және оның зардаптары туралы тарихшы ғалымдар көптеген құнды ғылыми-зерттеу еңбектерін жариялады. Тіпті, кеңес өкіметі тұсында да қазақ зиялылары қазақ ауылына қатысты кеңестік саясаттың қате екендігін айтып та, жазып та кетті. Мәселен, қазақ ауылында тап күресі жоқ екендігі туралы Жүсіпбек Аймауытов және өзге де Алаш зиялылары жазды.

Тәуелсіздік алған уақыттан бастап Т.Омарбеков, Қ. Алдажұманов және т.б. тарихшы ғалымдар 1920-1930 жж. Қазақ ауылындағы қасіретті жағдай туралы тың деректерге толы ғылыми еңбектерін жазды.

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссия Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын заңдық және саяси тұрғыдан толық ақтау жолында көптеген жұмыстар атқарып, 2022 жылы архив құжаттарын қамтыған 31 том

жариялады. Алайда, әлі де қызылдардың қылмысын әшкерелейтін құжаттар архив сөрелерінде тұнып тұр.

Зерттеу нәтижелері. Қазақ ауылдары сақталған жерде ұлттың барлық игіліктерінің қолданысқа түсіп өзінің рөлін бекітіп отыратындығын большевиктер көзбен көрді. Ауылындағы ұлттық мәдениетінен сусындап, елдің тұрмыс тәжірибелерімен етене араласып өскен балаға ертең ер жеткенсоң ел басқару, оның мүддесін қорғау ісі қиынға соқпайды. Ауыл сақталса қазаққа сақталады, керісінше оның болмысы күшейіп, ұлттың өзіндік санасы қайта қалпына келіп отырады. Себебі, ата-анасын, айналасын, елдің өмір сүру тәсілдерін жақсы көрген, терең білген адам оған сақындық жасамайды. Қазақтың рухани өмірінің бұрыннан-ақ, сонау патша заманында зерттеліп болғандығы белгілі. Ал, большевиктер қазақ ауылдарын рухани орталықтар деп таныған. Осы үшін олар елге, ауылдарға рухани тірек болып отырған байлар мен діни адамдардың рөлін жойып жіберудің неше түрлі амалдарын біртіндеп енгізе бастаған.

Біріншіден, мешіттерді тіркеу, діни қоғам ретінде қайта құру, үкіметке арнайы салық төлеу міндеттелді. Құдайға құлшылық ететін адамдардың әлеуметтік міртебесі белгіленді. Ауылдарда кеңес үкіметіне тіркелген мешіттерде Құдайға деген құлшылығы үшін салық төлейтін адамдардың саны 20 адамнан кем болмауы керек және олардың ішінде әлеуметтік мәртебесі бай, жан-жақтан білім алған, бұрын елге қызмет еткен адамдар болмауы керек. Сонымен қатар, кеңес үкіметінің талабын орындап, бекіткен ережеге бағынған діндердің барлығына бірдей ерік берілді.

Екіншіден, елдің мәдениетінде бұрыннан келе жатқан діни мерекелер, садақа беру, ауқатты адамдардың қоғамына жәрдемдесуі, той жасауға және тағы да басқа елді ортақ іске жұмылдыратын қайырымдылық түрлерін шектеді. Мешіт ұстап, медреседе бала оқытып жатқан ұстазға қолдау көрсетіп, көмектесуге шектеу қойды. Соның ішінде мешіттерде жиналған адамдарға кеңес үкіметінің жүргізіп отырған саясатын талқылауға қатаң тиым салынды. Деректерден үзінді келтірсек: «Қазақстанда орналасқан қазақ халқының және басқа да шығыс халықтарының мәдени артта қалуының арқасында мұсылман дінбасылары әлі күнге дейін халыққа үлкен әсер етеді. Мұсылман дінбасылары Қазақстанның еңбек халқына өз ықпалын ең алдымен жеке пайда табу және өзінің таза касталық рухани ұйымдарын қолдау мақсатында пайдаланады. Ұйымдардың пайдасына үлкен қаражат жинайды. Алымдар адамдардан сырттай алынады және жиі мәжбүрлеу тәртібімен жүргізіледі. Бұқараға «діни» әсер, әрине, бұл жағдайларда өте кең қолданылады. Содан кейін халыққа шексіз дерлік әсер ете отырып, мұсылман дінбасылары Кеңес өкіметінің халықтың мәдени деңгейін көтеру және жұмыс істейтін бұқараның өмір сүру жағдайлары мен өмірін жақсарту үшін жүргізіліп жатқан барлық іс-шараларына қарсы дұшпандық саясат жүргізеді. Осы мақсатта мұсылман дінбасылары халықтық білім беруді өз қолдарында ұстауға тырысады. Ол заңды емес мектептерді ашады және қолдайды. Өзіне ЗАГС функцияларын тағайындайды. «Емдеумен» (науқастарды емдеумен) айналысады, байлар мен ақсақалдардың соттарының беделін қолдайды... Діни қауымдастықтарды кеңес қоғамына қарсы саяси ұйымдарға айналдырады. Тізімдер жасау арқылы сенушілерді сенбейтіндерге қарсы қояды. «Қосшы» одағының мүшелеріне қарсы үгіт - насихат жүргізіп, оларды «кәпірлер» деп жариялады. Мұсылман дінбасыларының бұл әрекеті Кеңес үкіметін бірқатар тиісті шараларды, соның ішінде әкімшілік бойынша да шаралар қабылдауға мәжбүр етеді...» (Ақтөбе ОМА, 56: 23).

Қазақ ауылдары тек қана мал шаруашылығын жүргізу тәртібінен тұрған жоқ. Ауылдардың жанында үлкен орталыққа айналған мешіт, медресе, халыққа қорған болған тұлғалар жерленген қорымдар болды. Халықтың санасы ортақ құндылықтарға бағынды. Ар мен ұят түсінігі әр адамның өзіндік санасының түп қазығына айналып отырды. Осындай әдеп түрлерін большевиктер терістеп, қаралап отырған. Сол кездегі қазақ қоғамынан шыққан ірі тұлғалардың тағылымына қарапта, отбасының рөлі жеке адамның ғана емес ұлттың болашағын айқындайтын үлкен институтқа айналып отырғандығын көресің. Туыстық қатынастың өзі ұлттық мүддені қорғауға қызмет етіп отырған. Ұрпақты кісілікке тәрбиелеуде ұлт игіліктерінің барлығы АМАНАТ деп үйретілді. Осының негізінде небір тұлғалар қазақ ауылдарынан өсіп-жетілді.

Большевиктердің қазақ ауылдарын жоюдағы саясатының халыққа ауыр тигені сондай, ел аштыққа ұшырады. Себебі, ауылдардағы үлкен орталыққа айналған мешіттерді қыспаққа

алу, діни тұлғаларды, өзге де елдің бетке ұстар адамдардың еркіндігін шектеу саясаты, байлардың мал-мүлкін тәркілеу, кез-келген жөн білетін ел адамына жүргізілген қысым (байшыл, атқа мінер, банды деген жала түрлері) ақыр соңында елде түк қалмай халықтың ерісіз босқынға айналуына дейін жеткізген. Басында большевиктердің ұжымдастыруын қазақ қоғамы тегістей қабылдаған жоқ. Мал-мүлкі тәркіленіп, отбасымен басқа жаққа жер аударылып жатқан байларға ара түскендер көп болған. Солақай саясаттың салдарынан үлкен көтерілістердің орын алғандығы белгілі. Осы көтеріліс басшыларын жойып, оған қатысқан адамдардың басым бөлігін ұстап, басқа жаққа жер аударғаннан кейін қызылдар мал, ет дайындау жоспарын желеу етіп көптеген ауылдарға қысымын одан сайын күшейте үскен. Мәселен 1931 жылы 26 ақпанда өткен Ырғыз аудандық партия комитетінің бюро отырысында аудандағы мал, ет дайындау жоспарының орындалуы талқыланған. Сонда етке тапсырылатын мал санын толықтыру мәселесіне қатысты былай деп қаулы шығарған: «Мал дайындау жұмысының әлі қарқыны енген жоқ, нашар жүріп келеді. Бүгінгі күнге дейін орындалған 30%-ақ. Байлардың жасырған малын шығарып оларды толық есепке алу жұмысы өте нашар. Сондықтан мал дайындау жұмысының нашарлығы кімнен айып екенін ашу үшін бригада жіберіп дайындау орындарын екі күн срок ішінде тексеріп қара шаруа бақылау инспекциясына жүктелсін. Малың жасырып, кемітіп, жоқ қылып отырған байлардың жасырған малдарын табу жұмысы күшейтілсін... Жасырғаннан табылған малдар алынып, даярлау орындарына тапсырылсын... (Ақтөбе ОММ, 107: 16).

Ірі байлар отырған қазақ ауылдарының мал-мүлкін тәркілеуде коммунист жасақтары құрылып, олардың қолына қару берілген. Қазақ қоғамындағы байлар институтын түп тамырымен жою саясатының құрығынабайдың төңірегіндегі қарапайым адамдар да іліккен. 1931 жылдары аудандарда өткізілген партия отырыстарының хаттамаларында байлар деп отырғаны ауыл адамдары болған. Себебі, ең ықпалды байлар 1927-28 жылдан қалмай ақ сайлау құқынан айырылып, басқа жаққа жер аударылған. Осы кісілердің мал-мүлкі тәркіленгенімен, алаш идеясының ықпалының жойылмайтынын көрген большевиктер кеңес билігіне халықты біржола тәуелді қылу жұмыстарын күштеп жүргізгенін байқасың. Бірқана сол кездегі Ақтөбе облысындағы жағдайға келсек, 1929-30 жылдары орын алған көтерілістерді (Батбаққара, Ырғыз, Тоқа, Қарабұтақ, Адай, Табын, Назар және т.б.) жаншып, күштеп басқаннан кейін осы аймақтардағы ауылдардың барлығы кеңес үкіметінің қатаң бақылауында болған. Ауыл адамдарының малдарын азайтып, олардың күшін колхоз жұмысына пайдалану көзделді.

1931 жылы 20 ақпанда өткізілген Ырғыз аудандық партия комитетінің отырысында: «Аудандық атқару комитетінің бюросы өлкенің берген мал жоспарын қабыл алмай кемітіп алғандығын орасан саяси қатер деп табады. Бұл нағыз оңшылдық болғандығын анық мойынға алады... Дайындық орындарының және уәкілдердің мал дайындауға салып отырған күші, қарқыны түкке тұрмайды... Дайындаушы орындардың істеген ісін бақылап отыру прокурормен саяси мекеме уәкіліне тапсырылсын. Мал дайындау ең артта қалып 5 күндік ақпарды бермей отырған уәкілдермен ауыл кеңестерін тексеріп, оларды сотқа тарту аудандық атқару комитетінің практикасына тапсырылсын. Қазіргі хал орасан жедел қызмет істеуге керек қылады. Міне осы жағдайды есепке алып ауылдарға тағы да 10 уәкіл жіберілсін. Барлық ұяларға кандидат группаларына және уәкілдерге өлкелік комитет бюросының қарары туралы хатқа жазылып оларға әлі де болса жұмысты күшейту барлық уәкілдерге партия қатарындағыларға большевиктік жігер салып барлық ауыл жұртшылығымен бірге өлкелік берген жоспарының жүрегінде болуы тапсырылсын... Батрак, кедей, орташалардың арасында әлеумет жұмысы әлі жеткіліксіз нашар болып келеді. Байларға, әлділерге қысым беру ісі тіпті нашар. Сондықтан, байларды аяусыз жазалап олардың жасырғандарын тез тауып таптық борышты орындап шығуға барлық еңбекшілер жұртшылығы шақырылсын... Жоспарды уақытында асыра орындау үшін аудандағы барлық ұйымдардың ынтасы арттырылсын. Байлармен әлді шаруаларға берілген жоспарды тез ендіру амалдары байлардың жасырған малдарын табуға барлық жұртшылық ұйымдастырылсын. Олармен аянбай күрес тез ашып тез соттау ісі қолға алынсын» деп жазылған (Ақтөбе ОМА, 107: 12-13).

1932 жылы «Актюбинская правда» газетінің беттерінде ұжымдастыруға қатысты облыс басшыларының баяндамалары қайта-қайта жарияланды. Жарық көрген мақалалардан колхоздастыру жұмыстарының насихатталғанын көруге болады. Сол кездегі ОБЛЗУ басшысы

Тирановтың «О состояний коллективизации в казахском ауле и об очередных задачах» тақырыбындағы баяндамасын қарайтын болсақ, Ақтөбе облысында 1932 жылдың өзінде кеңес үкіметіне қарасты 84 000 қожалық бар екендігі жазылған, оның 68 000 қазақ қожалықтары деп көрсетілген. Облыста жүргізіліп жатқан ұжымдастыруға қатысты жарияланған мақалалардың барлығы да дәстүрлі ұлт шаруашылығының тиімділігін терістеп, халықтың ұлттық санасын жоққа шығаруға, жоюға бағытталған: «Мы имеем в области – округленно 84 000 хозяйств, из них 68 000 казахских. Иначе говоря, свыше 60 проц. хозяйств падает на казахское население. Классовые враги и их идеологи пытались теоретически обосновать невозможность социалистического пути развития сельского хозяйства. Профессор Макаров, один из вредителей тормозивших развитие сельского хозяйства в нашей стране, утверждал, что: «Колхозное движение есть прежде всего восстановленческое движение». Что это значит? Что колхозное хозяйство способно довести уровень производства только до довоенного уровня и не может его превзойти. Такова «теория» классовых врагов, опрокинутая действительностью эпохи социалистического строительства» (Актюбинская правда, 1932: 3.).

Егер, сол кездегі қызылдар билігінде отырғандар шынымен ел экономикасын көтеруді көздесе, онда ұлттың барлық тәжірибесін сақтап, іскер адамдарын да қолдаған болар еді. Шаруашылықты жүргізудің тәртібін меңгерген кісілердің тәжірибесін қоғам үшін пайдаланар еді. Өкінішке орай, кеңес билігіндегілер бұлай жасаған жоқ. Жөн білетін адамдарды қудалау күн сайын артқан. Сайлау құқынан айыру, партиялық тазалау, тіпті ұлт болашағына қарсы күрес оқу орындарын тазалауға дейін ұласқан. Қазақ қоғамына орны толмас зардап әкелген ұжымдастыру науқанының негізінде, большевиктер екі мақсатты ғана көздеген: біріншісі, ұлт зиялыларын, елдің бетке ұстар адамдарын (оларды қуғындап, әлсірету арқылы) түгелдей жойып жіберу. Екіншісі, қарапайым адамдардың күшін тегін пайдалану, қазақ ауылдарын ет дайындауда табиғи өнім көзіне айналдыру. Егер, қазақтың байлары, басқа да зиялы адамдары әлсіреп, түгелдей жойылмаса халықты басқара алмайтынын, елімізді шикізат көзіне айналдыра алмайтындығын большевиктер жақсы білген.

Ұжымдастыру кезінде халықтың күші молынан пайдаланылды. Жалған саясатпен «отырықшы» қылудың негізінде шаруашылықты жатқа (өздеріне) тәуелді қылу мақсаты көзделді. Елдің бар жиғанын, ата-бабасынан келе жатқан байлығын тартып алып шаруашылықты ортақ қылуда негізгі пайда «орталыққа» кетті. «Кедейлердің мүддесін қорғаймыз» деген қызылдардың өзі қанаушы күшке айналды. Адамды кеңестік саясатқа толықтай бағындыру үшін қоғамның есігі жан-жақтан мықтап жабылды. Кісілік талғам, көзқарас, тіпті діни сенімнің өзі адамның ішінде жасырын түрде өмір сүрді. Жеке басының бостандығы, ұлттың мүддесі үшін қарсылық білдіргендер бірден партиялық тазалауға іліккен. «Жергілікті ұлтшылдықпен күрес» деген ұран большевиктік күш көрсетудің ұранына айналды.

Жылма жыл күшейіп отырған тәркілеу сынды құйтырқы саясаттың салдарынан халық көтерілді. Ал, 1932 жылы Голощекин кеңес қоғамына «жат элемент» ретінде саналған адамдардан тартып алынған мал-мүлікті және ет, астық дайындау науқанын үлкен жетістік деп «санаған». Оның баяндамаларында осы сарындағы сөздер жиі кездеседі: «Ең алдымен, 28 жылы, үлкен өзгерістерге қарамастан және сол кездегі өткенмен салыстырғанда, Қазақстан архиаграрлық өлке болғанын еске салуымыз керек. Ол кезде қазақ ауылы негізінен көшпелі және жартылай көшпелі, тек қана тебіндік, жартылай табиғи мал шаруашылығымен айналысқан. Мал шаруашылығы өте тұрақсыз болды. Малдың негізгі массасы (50 процент және одан да көп) тиесілі болды... бай шаруашылықтарының проценті 69-70 процентті құрайды. Қазақ ауылының шаруашылықтарын кедей шаруа қожалықтары құрады... Ауылдың қоғамдық қатынастарында жартылай феодалдық қатынастар әлі де басым болды; жартылай феодалдардың халықты қанауы олардың экономикалық күші мен рулық қатынастардың қалдықтарын пайдалану негізінде өтті..." (Актюбинская правда, 1932: 2).

Байлар қазақ қоғамында негізгі үйлестіруші, ауыл аймақтың тұрмысына жауапты адамдар болған еді. Кеңес билігі құрылған тұстың өзінде білетін адамдардың айтуынша, қазақтың әрбір байында шамамен 5000 және 3000 шамасында жылқы болған. Ал, қарапайым ауыл адамдарында шамамен 300-200 үстінде қой, 20 сиыр, 50 жылқы, 10-20 түйеден болған. Осы себептен байлар жерді сақтау үшін, патша билігімен келісімге келе отырып елді қорғау үшін далалықта бөлек отырған. Әлихан Бөкейханов жазғандай: «Жер көп болса мал бақса, бұл шаруаны қылған жұрт малмен бірге көшіп жүрген. Жер аз болса, жердің һәуасы егінге

қолайсыз болса, мал шаруасын ұстап отырып, малды көшіріп қойып, жұрт өзі отырықшы болған».

Әділетсіздіктің, түрлі қысымның салдарынан қазақ ауылдары үлкен қиыншылыққа ұшырап жатқан тұста кеңес билігі бір ғана ет, астық өнімдері бойынша Қазақстаннан мол пайда тапқан. Голощекин: «Төрт жыл ішінде Қазақстанның халық шаруашылығы ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіпте үлкен өсімге қол жеткізді. 29 жылдан бастап жалпы өнімнің өсуі (миллион сом): 667,3; 909,1 1.039,5; 1.141,9 милл. сом. Сонымен қатар, өнеркәсіп өнімінің сол жылдардағы пайыздық үлесі келесідей: 28,9; 28,3; 35,3; 53,2 процент. (32 жылдан бастап бақылау цифрлары беріледі). Ауыл шаруашылығының жалпы және тауарлық өнімдерінің өсуімен қатар өнеркәсіп өнімдерінің өсуі байқалды, бұл қазір Қазақстанды архиаграрлық аймақтан аграрлық индустриялыққа айналдырды...» - деп көрсеткен (Актюбинская правда, 1932: 3). Кеңес билігі тарапынан саяси қуғын-сүргінге ұшыраған адамдардың тағдырын зерттеуде мына нәрсені ескерген жөн. 1928 жылы Ақтөбе облысы бойынша мал-мүлкі тәркіленіп Қарқаралыға жер аударылғандар шамамен 70 адам болған. Бұлар кеңес билігі тарапынан ірі байлар деп танылған адамдар. Осы кісілердің мал-мүлкін тәркілеудегі жеке істерін қарайтын болсақ, Алашорда қызметін қолдады, олардың жасақтарына қолдау көрсетті деп жазылған. Бұлардан тартып алынған мал саны қасақана аз көрсетілген. Әр адамнан тәркіленген жылқылардың саны шамамен 600-500 шамасында. Шын мәнінде оларда бұданда көп мал болған (5000 мен 3000 шамасында жылқы өсірген байлар сол кездің өзінде қазақ қоғамында аз болмаған). Ал, тартып алынған осыншама малдың қай жолмен сыртқа жіберілгені белгісіз. Кейбір деректер бойынша Ақтөбе облысының аудандарындағы байлардан тартып алынған жылқыларды үйір - үйірімен Орск қаласындағы ет комбинатына айдап апарған. Айдап апарған жылқылардың кейбір үйірі ауылына қайта қашып келген көрінеді. Темір жол арқылы да тәркіленген малдар сыртқа жөнелтіліп отырған. Тәркіленген жылқылардан шаруаларға пайдалануға кредитке берілгендігі жөнінде де деректер мол кездеседі. Мәселен «Степная правда» газетінің 1929 жылы 12 наурызындағы санында «Животноводсоюз Сев. Зап. области снабжает к весеннему севу бедноту и колхозы несколькими тысячами лошадей в кредит» - деп жазылған.

Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағатының қорларында ет пен астық дайындауға қатысты да деректер көп кездеседі. Облыстық мұрағаттың 63-ші қорында ет дайындауға қатысты арнайы құжаттар сақталған. Мәселен 1930 жылы 28 шілдеде Ақтөбе окружком конторы жанындағы «Союзмясо» төрағаларының ет дайындау шараларына қатысты жиылысы өткен. Сонда облыс бойынша ет дайындау жұмыстарының баяулап қалу себептері қаралған. Жиналысқа «Союзмясо» басшысы Верзунов, Дудник, «Живсоюз» өкілі Лимонов, Скотоводтан Лакер, Егоров, Госбанктен Глазков, Магбунов, Торготделден Крутиков, Казторган Подкуко, Ветотделден Иванов және т.б. өкілдер қатысқан. Жиналысты «Союзмясо» басшысы Верзуновтың өзі жүргізген. Жиналыс барысында жасалған баяндамаларда мынадай деректердің келтірілгенін көруге болады: «По имеющимся сведениям на 26 июля «Скотоводу» передано системой «Союзмясо» 5757 голов и Живсоюзом на 13 июля 1930 г. 3730 голов. Причинами тормозящими комплектование стад совхозов являются массовые случаи задержки или маточного скота находящегося на передержке или со стороны населения так и районных организаций наличием задержание некоторых пунктов повальной скот находился на передержке...» (АОМА, 23: 9). Бұл 1930 жылғы аз уақыт ішіндегі жағдай. 1928 жылдан бастап «бай», «кеңес үкіметіне қарсы элемент» деп танылған адамдардан тәркіленген малдың өзі қаншама? 1930 жылдың бір айының өзінде бір ғана Ақтөбе облысынан қаншама мың бас малдың етке тапсырылғанын байқауға болады. Осы жиналыстың қаулысында, «... мәжіліс «Малшы» және «қой өсіруші» совхоздарының табындарын толықтыру барысы туралы жолдас Верзуновтың баяндамасы мен өлкелік кеңсе жеделхатын тыңдағаннан кейін кеңес береді:

1. Жинақтау барысы жеткіліксіз, сондықтан «Малшы» бойынша жоспардың 30%-ті, «Қой өсіруші» бойынша жоспардың 75%-ті орындалды. Жоспардың орындалуын тежейтін негізгі себептер малдың төлдемеуі...

2. Қолда бар мүмкіндіктерге қарай отырып ... шамамен 5000 басқа дейін дайындаушыларда бар және алынатын тәркіленген малдардан 2000 басқа дейін алу көзделіп отыр».

3. «Союзмясо» және «Малшыға» барлық мал дереу тапсырылсын. «Малшы» табынын қалыптастыруды, және «Қой өсіруші» табынын жинақтауды аяқтауды күшейту шараларын қабылдау...

4. Келісімшарттардан және ағымдағы дайындамалардан, сондай-ақ алынған тәркіленген малдардан алынатын барлық аналық өндірістік малды тікелей мақсаты бойынша кідіріссіз «Союзмясо» беруге міндеттелсін...» -делінген (АОМА, 23: 9). Халықтың ішінде байлар мен басқа да адамдардың мал-мүлкін тәркілеу тек бір уақытпен шектелмей 1930-31 жылдары да, тіпті одан кейін де жүргізілгенін ескеру қажет. Кеңес билігі құрылғанға дейінгі уақытта қазақ ауылдарында мал саны аз болмаған. Халықтың қолында жақсы өмір сүруге, тұрмысты жақсартуға жеткілікті мал болған. Ал, 1929 жылдан кейін бұндай мүмкіндік қалған жоқ. Сөз бен ісі бір бірін қайшы келетін тәртіп, ереже, түрлі науқандар ең соңында елді үлкен қиындыққа әкеліп тіреді. Көптеген адамдар бай болмаса да бай деп танылды, кедей болмаса да кедей деп танылып колхоздың жұмыстарына мәжбүрлеу орын алды. Бұған амалсыздан көнді, көнбегені қуғындалды, аштықтың, кеңестік саясаттың құрбанына айналды, басқа жаққа кетуге мәжбүр болды. Айналып келгенде бұның барлығының ел мәдениетінің түп тамыры саналған ауылдардың да жойылуына әкелгендігін көреміз. Сондықтан да, ауылдарды өзгерту, мешіт-медреселерді тарқатып, ел ішінде үлкен мәдени орталыққа айналған ауылдарға басқа атау берудің астарында да үлкен саясат жатқандығын ескерген жөн. Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағатындағы қорларда кездесетін деректерге жүгінсек, 1929-30 жылдардың өзінде қазақ ауылдарында (большевиктер бірыңғай қазақтар отырған жерлерді солай атаған) мал саны көп болған. Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағатының 63 қорында 1929 жылғы Ақтөбе округіндегі тері өңдеу көрсеткіші бойынша құжаттар сақталған. Осы деректерде кездесетін мал санына келер болсақ қазақ ауылдарында 252963 жылқы, 595418 сиыр, 1221125 қой, 277545 ешкі, 231775 түйе болған. Ал большевиктер айтқан орыс ауылдарына келсек оларда колхоздар есебінде 39905 жылқы, 164577 ірі қара, 161 620 қой, 9218 ешкі, 2356 түйе тіркелген (АОМА, 23: 47).

Ақтөбе облысындағы 1929-30 жылдарға арналған тері өңдеу жоспарында 1 кварталда 22 000 ірі қара, 70 000 қой, 2 кварталда 44 000 ірі қара, 140 000 қой, 3 кварталда 27500 ірі қара, 35000 қой, 4 кварталда 15500 ірі қара, 105 000 қойдың еті мен терісін сыртқа жіберу жоспарланған. Осы жоспар бойынша бір жыл ішінде сойылатын мал саны 110 000 ірі қара, 350 000 қой делінген (АОМА, 23: 50).

Кез-келген мемлекеттің, қоғамның дербестігін айқындайтын өз өлшемі бар. Бұның өлшемі ең алдымен уақыт пен елдің тұрмыс жағдайына байланысты көрініп отырады. Сол себептен ел шаруашылығына қатысты анықтаманы беруде оған бір жақты ескі, көне деп қарауға болмайды. Елді сақтап, ұлтты асырап келген шаруашылық жаңа заманға да қажет, уақыттың жаңа ағымдарына да ілесе алады. Ұлттың қазіргі өмірі мен болашағына қажет негізгі дүние – жер. Сондықтан да, ел территориясы барлық кезде қорғалып отыруды қажет етеді. Жер болмаса ұрпақ мемлекетін сақтай алмайды. Ал, атамекен болмысы кез - келген жаңа өзгеріске біртіндеп көшуді қажет етеді.

Большевиктердің қазақ ауылдарын жоюға ешқандай қақысы жоқ еді. Ежелден белгілі елдің тұрмысы алдыменен оның болмысына тәуелді. Ал, елдің болмысы ең алдымен оның территориясының табиғи жағдайларына бағынады. Мәселен, қазақтың қол өнерін, сөз өнерін, күй өнерін, атқа міну мәдениетін, туыстық қатынастарға негізделген тәжірибелерітөл мәдениеттің, қазақ қоғамының артта қалғандығын көрсетпейді. Қазақтың киіз үйі ұлт шаруашылығын жүргізу тәртібіне де байланысты жиі қолданыста болған. Киіз үй бөлшектерінің өзінде танымдық нәрселер мол. Қазақ мал шаруашылығын көшпелі негізде бекерден бекер жүргізген жоқ. Елдің көп жерлерінде халық отырықшы да болды. Жерді қорғауда осындай шаруашылық түрлерін сақтау болашақ үшін тиімді болғандығын көреміз.

Сол кездегі қазақ ауылдарының орындарына зер салғанда, олардың табиғаты ерекше жерлерге орналасқандығын байқаймыз. Қазақтың байлары ауылдың шетінде немесе малдың көптігіне байланысты жерді тоздырмау үшін жанындағы аз қана үйлермен ауылдан бөлек отырған. Халық малды көп ұстағандықтан ауылдағы үйлер саны 15-20 дан аспаған. Қазақтың байлары патша заманында-ақ сот, болыс қызметтерінде жүріп бірнеше ауылды басқарған. Сол кездің өзінде қызметте жүрген байлар елдің пайдасы үшін шағын ауылдарды да қалыптастырып отырған. Тарихтағы қазақ ауылдарының орналасу ерекшеліктерін қарағанда

Жүсіпбек Аймауытовтың мына бір сөзі есімізге түседі: «..Бұрынғы уақытта қазақ елі ұйымшыл, ері жауынгер, биі әділ, намысқор, адамы әрі бітімді, қайратты, сауықшыл болған екен. Досымен достасып, жауымен жауласуға табанды, қайғыра да, қуана да білген халық екен... Қазақтың ұлттық қалпы өзгерді. Тірлігі мақсұты басқа, ниеті шалғай, суық бауыр жаттың қолына тиді. «Қазаншының еркі бар, қайдан құлақ шығарса» деген ұшырады. Кемеңгер билердің заманы құрып, адамды мал мен пұлға сатып алатын заманға килікті.

Қазақтың тұрмысы өзгерді. Киіз үйде қыстап, суыққа шынығып, қуатты, қайратты денелі өсетін қазақ тазалығы жоқ, аласа жер үйге кіріп, аурулы нашар болып, мыжғырланып, еңсесі көтерілмей өсетін қалыпқа түсті. Осы себептен адамның өсімі де кеміді» (Аймауытов, 1999: 116). 1931-33 жылдары қазақ қоғамында орын алған аштық, індет түрлері кеңес билігі жүргізген солақай саясаттың салдарынан өршіген. Себебі, халықтың қолында жейтін түк қалмады, бұрын далада шынығып өсетін халық бұрынғы тұрмыс қалпынан қол үзді. Соның салдарынан аурудың түрі көбейіп адам шығыны көп болған.

Ел мықты болуы үшін алдыменен ауыл күшті болуы керек. Бұрынғы қазақ ауылында жөн білетін кісілер көп болғандықтан ауылда күшті болған. Халыққа ненің дұрыс, ненің бұрыс екендігі үйретіліп отырған.

Бұрынғы қазақ ауылында рухани орталықтар, тәжірибелі кісілердің тағылымы арқылы халық ортақ ережеге бағынып ұлттық бірегейлікте өмір сүрген. Оның тұғыры - елдік сана. Ал, елдік сана иелері байлар мен діни тұлғалар еді. Олар да ұлт зиялыларының қатарындағы адамдар. Алаш зиялылары елдік сана арқылы қалыптасты. 1926 жылы Қызылорда қаласында өткен ҚазОАК-тің 5 шақырылымында қазақ ауылдарын жойып жұмысшы поселоктарын құруға қатысты мынадай шешім шыққан: КСРО-ның көшпелі және жартылай көшпелі аудандарында сирек қоныстанған жерлерде жекелеген ауылдар мен ауылдар арасында 35 шақырымнан астам жер бар. Атқару комитеттерінің тиісті қаулылармен (губ., обл, окр) халық саны 300-ден кем емес ауылдар мен селоларда жеке ауылдық, ауылдық және қышпақ кеңестері құрылады, бірақ тұрғындары 150-ден кем емес ауылдардағы Ауылсельсоветтер құрамы 3 адамға дейін төмендетілуі мүмкін» (Ақтөбе ОМА, 31: 2).

Тарихтағы қазақ қоғамында ру (Ақтөбе ОМА, 31: 2).

Тарихтағы қазақ қоғамында рухтың тазалығын сақтаудың өзіндік тәртібі мен ережесі ерте қалыптасты. Бұлар дұрыс сенім, кемел білім, таза ақыл, дұрыс көзқарас арқылы қоғамына тегістей көрініп отырған. Осыларды сақтай алған ауылдар рухтың тазалығына кепіл бола білді. Қазақта жиі айтылатын сөздің бірі «өлі разы болмай тірі байымайды» деген ұғым. Оның астарында ата-баба рухы ең алдымен жер мен елді (ұлттың негізгі мүлкі) қатар сақтап кейінгі ұрпаққа табыстай алғанда қана күшейеді деген мағына жатыр. Кеңес билігі жойған ауылдардың орнынан осы дәстүрдің ізін анық байқасың. Сол кездегі ауыл маңындағы бейіттерге ірі тұлғалар жерленген. Осы ауылдарда мешіт ұстап сталиндік репрессияның құрбаны болған кісілердің өзі нар тұлғалар болған еді. Ал, оларды қалыптастырған кісілер осы ауыл маңындағы қорымдарда жатқандығы анық. Мәселен, қазіргі Ырғыз ауданының Құтикөл ауылынан 35-40 км жердегі Ақсай ауылының орнында революцияға дейін үлкен ауыл болған. Осы Ақсай ауылында Мәтікүл деген бай болған. Ал оның баласы Орман деген кісі де үлкен дәулет иесі атанған адам. Бұл кісі 1918 жылы қайтыс болған. Көне көз қариялардың айтуы бойынша осы жерде 300-ден астам шаңырақ болған. Үлкен рухани орталыққа айналған мешіт болған. Орман бай 10000-нан астам қой өсірген. Ауыл ақсақалдары «Мәтігүлді Орман өте зерек жан-жақты білімді адам болған. Осы жерден Аралға баратын жол бойында өзен жағасына мешіт, бала оқытатын медресе салдырған. Осы мешіт тұрған жерден 4 шақырымдай жерде көл жиегінде қыстаулардың орнының ішінде үлкен қыстаудың орны кешеге дейін көрінетін» - деп те айтады. Ақсай ауылын 1919 жылы большевиктер «Жалаулы» деп өзгертіп, кейін 1929 жылдары бұл ауылдың ауқатты кісілерінің мал-мүлкі тәркіленген. Осы жерде тұрған үйлердің көбісі 1931-33 жылғы аштықта жан-жаққа бас сауғалап кеткен.

Ақтөбе облысының аудандарында бұдан бөлек ауылдардың орны көп. Сондай ауылдардың бірі ретінде Ақтөбе облысының Қарғалы ауданындағы Қарғалы, Дамбар, Шаншар өзендерінің жанындағы ауылдардың орнын айтар едік. Бұл ауылдардың да жанында үлкен мешіт, медреселер болған. Үлкен ескі қорымдардың орны әлі күнге дейін тұр. Қорымдағы құлыптастардың көбі шағатай әрпі араласқан төте жазумен жазылған. Осы ауылдардан шыққан кісілер де сталиндік репрессия құрбаны болған.

Қорытынды. Әр адамның қоғамда атқаратын өзінің сүйікті ісі болады. Сүйікті іс санадан, ішкі әлемнен шығады. Кісілігі мол адам үшін сүйікті іс бұл қашанда ұлтқа қызмет ету болғандығы белгілі. Сол себептен қазақтар зиялы адамның ойы, көзқарасы мен пікірі әлеуметтік ортаға үлгі болады деп есептеген. Қоғамның рухани деңгейі терең болса кейінгі буыннан ұлтқа адал қызмет ету ісі талап етіледі. Өкінішке орай, кешегі большевиктер осының барлығының жолын кесіп ұлттық санаға қажет тәжірибелердің барлығын тарих өрісінде бөгеп тастаған.

Мәдениеттің де бастапқы әрі негізгі принципінің өзі жанды, сананы жетілдіруге бағытталғандығы белгілі. Ұлтқа тән ортақ жанды жетілдіруде негізгі салмақ діни адамдарға, билерге, жырауларға өзге де талант иелеріне келіп түсті. Ал, патша заманында-ақ бұлардың көбісінің күштеп жойылғаны белгілі. Сол себептен, діни адамдардың тарихта өздеріне үлкен міндетті жүктегенін осыдан-ақ көруге болады. Арғы жағындағыларды айтпағанның өзінде бірқана Абай, Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіп Көпеев сынды тұлғаларды шығарған қазақ ауылдарының тарихтағы орнын қалай ұмытамыз? Сол кездегі рухани орталыққа айналған орындардың қазіргі университеттер мен ғылыми институттардан кем жұмыс жасамағанын көруге болады.

Қызылдар билігі келгенге дейінгі қазақ қоғамының тарихи өміріндегі кеменгерлік пен зиялылықтың рухын салмақтап, біріктіріп отыратын тұстарын да күштеп жойылған қазақ ауылдарының орнынан байқауымызға болады.

Халықтың діни сенімін, ұлттың өзге де рухани дүниелерін шектеп, ұлт зиялыларын қудалау қасақана «советтік сананы» қазақ қоғамына күштеп енгізу үшін жасалды. Егер, уақыттың қоғамнан, қоғамның адамнан талап ететіні жасампаздық, бәсекеге қабілеттілікті арттырып отыратын игілік түрлері болса бұлардың алдыменен қоғамда өмір сүруіне кепіл болатын көзі ашық, көкірегі ояу, ұяты бар адамдар. Дін мен төл мәдениетіміз большевиктерге «кедергі» болды. Большевиктер жүргізген дінсіз қоғам құру саясатының негізгі астарын осыдан-ақ байқауға болады. Аштықтың, елдің бетке ұстар адамдарының сталиндік репрессияға ұшырауы халықтың бойында үлкен қорқыныш ұялатты. Кеңестік билікке бойында үрей, қорқыныш ұялаған халықты басқару оңай еді. Өзіне сенбей өзгеге сенетін адамдарды қалыптастыру көзделген. Қазақ философиясында тәуекелшіл болу деген түсінік бар. Бұның мәнінде әуелі адам өзіне сенімді болуы керек. Өзіне сенімді болу үшін адам ақыл, тәрбие, мінез, білім, имандылықты иеленуі тиіс. Бұлардың бәрінен жүрдай, өзіне сенімді емес адам кімді қорғай алады?

Ұлттың негізгі байлығы - оның адамының мықты болуы. Адамның денсаулығы, оның ішінде қоғамның саулығы өте маңызды. Қоғамның саулығы бірнеше қырымен көрінеді. Әуелі халықтың денсаулығы, екінші рухтың биіктігі. Бұны мінсіздік дейді қазақта. Үшіншісі жақсы тұрмыс. Бұл үшеуіне де тікелей әсер етіп отыратын тәрбие мен білім, қоғамның болашаққа үлгі болуы. Яғни, қоғамда ортақ мақсат, ізгі қасиеттер болуы қажет. Бұның не нәрсе екендігін қоғамына түсіндіретін, үйретіп отыратын да тұлғалар. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы діни тұлғалардың рухани қызметі ортақ мақсат пен ізгі қасиеттерді халқына ұғындыру болған еді.

Хандар заманында да байлардың рөлі жоғары болған. Егер, қазіргідей бейбіт заман орнаса, байлар елде өндіріс орындарын ашып, ұлт шаруашылығы негізінде жаңа экономикалық айналымды қалыптастырар еді. Қарапайым халық алдыменен шаруашылық өнімдерін байларға өткізеді. Қазір орта және шағын кәсіпкерлікті дамыту қажет деп жатырмыз, байлар тарихта сол заманның деңгейінде ата кәсіптің түрлерін түгелдей сақтап отырған. Тек олардың заманында бүгінгідей өнімді сыртқа шығаратын орталықтар болмады. Қазақтың азық-түлік технологиясына қарап, қарапайым болса да жаңа уақыттың жаңа тәжірибесіне ілесе алатын мүмкіндіктің қашанда болғандығын ескеру қажет. Қазіргі уақытпен қарайтын болсақ сол кездің өзінде қазақ қоғамында экономиканы тұрақтандыру бағыты дұрыс қалыптасқан. Бұл мал, егін шаруашылығымен байланысты экономика, сауда байланыстарын жетілдіру болатын. Іскер адамдар барлық кезде де қажет. Қоғам, билік тарапынан шынайы іскерлік бағалануы керек. Сол замандағы байлар қай жағынан да іскер адамдар болды.

Еліміздің географиялық орналасуы да сыртқы жаудан қорғануды талап етті. Осындай қиыншылықтарды жеңуде барлық кезде қазақ қоғамында адам шығыны аз болмаған. Бір жерді қана иеленіп, ауыл, қала болып отырса жер тозады. Бұндай ортада аз күш жұмсап, көп мал ұстап отыру мүмкін емес. Тарихтағы қазақ қоғамында төрт түлік негізгі әлеуметтік ресурс

болғандықтан мал саны аз болмауы керек. Айналып соғып отыратын табиғи апат тағы бар. Ол үшін жердің үстіндегі байлық күні бұрын қорғалуы тиіс. Осындай бірінен соң бірі туындап отыратын қажеттіліктер елге үлкен міндет болып жүктелген. Негізгі міндет елдің тазалығымен, тұтастығын сақтаумен бірге жердің де тазалығын, тұтастығын қорғау, соған бейімделген шаруашылықты дамыту болып саналған. Кеңестік ұжымдастыру осы игіліктердің барлығын жойып жіберді. Барынан айырылған халық «аштан өлгенше соғысып өлейік» деп көтеріліске шықты. Қызылдар билігі амалсыздан қолына қару алған адамдарды «банда», «қарақшы», «антисоветтік» деп айыптап, аямай жазалады. Көтерілістерге басқа «өң» беріп, ұлтын сүйген тұлғаларды (Алаш) айыптап, бір сөзбен айтқанда елдің бас көтерер адамдарын қырып салды. Жалған айыптау сол бір қасіретті кеңестік кезеңнің басты белгісі болды. Сталиндік саясат адамдардың санасына үрей мен қорқынышты ұялатқаны соншалықты, адамдарды тегін жасыратын деңгейге жеткізіп, адамдарды бір-біріне сенбейтін дәрежеге жеткізіп, бірліктің іргесін сөкті.

Әдебиеттер мен дереккөздер тізімі:

- Аймауытов Ж. Бес томдық шығ. жинағы. 5-т. – Алматы: Ғылым, 1999. – 304 б.
Актыубинская правда. – 1932, 23 июля. – № 109.
Актыубинская правда. – 1932, 5 ноября. – № 195.
Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві (АОМА). 4-қ. 1-тіз. 31-іс.1-22-пп.
АОМА. 5-қ. 1-тіз. 107- іс. 1-227-пп.
АОМА. 63-қ. 1-тіз. 23-іс. 144-п.
АОМА. Қ.4. 1-тіз. 56-іс.1-56-пп.

References

- Ajmauytov Zh. Bes tomdyq shyg. zhinagy. 5-t. – Almaty: Gylym, 1999. – 304 p.
Aktyubinskaya pravda. – 1932, July 23. – № 109.
Aktyubinskaya pravda. – 1932, November 5. – № 195.
Aktobe regional state archive (ARSA). F.4. In. 1. C. 31. L.1-22.
ARSA. F.5. In. 1. C. 107. L. 1-227.
ARSA. F.63. In. 1. C. 23. L. 144.
ARSA. F.4. In. 1. C. 56. L. 1-56.